

Az elfelejtett tisztelgés

A BIBÓ-EMLEKKÖNYVRŐL

Tisztázó gondolatok és helyüket kereső emberek. Ez járt a fejemben, amikor – néhány év után – ismét végigolvastam a Bibó-emlékkönyvben egybegyűjtött írásokat.

A történet közismert, a Bibó Istvánnak születésnapjára ajándékkul szánt kötetből a sors kiszámíthatatlansága folytán emlékező tisztelgés lett. Am Bibó szelleméhez méltóan nem pusztán tisztelgés, hanem a demokratikus politikai gondolkodás hagyományainak felelevenítése, a hetvenes-nyolcvanas évek magyar politikai-társadalmi viszonyainak újragondolása, az adott helyzet elemzése. S egyben a lehetséges kiutak keresésére, szellemi emberek helymeghatározására is alkalom nyílt. A koordinátákat Bibó István gondolatai szabták meg. A levonható következtetések egyben a cselekvés lehetséges irányait is kijelölték. Így és talán ezért vált/válhatott az emlékkönyv korszakzáró dokumentummá, a gondolatrendszer pedig építő hagyománnyá.

*

Bibó István neve és személyisége a hetvenes-nyolcvanas években jelképpé magasodott. Ahogyan *Szilágyi Sándor* megfogalmazta: a szellemi ellenállás jelképe lett. Gondolatai széles körben terjedtek, az értelmiségi ifjúság valahogy magától értetődőnek tartotta, hogy a bibói magyarázatokkal védekezik a hétköznapok ideologikus agy mosásával szemben.

Írásainak mássága, veretes stílusa, gondolatainak eredetisége, elevensége és nem utolsósorban a művekből sugárzó erkölcsi tisztaság együttesen emelte ki a kényszerű feledés homályából. A több mint egy évtizeddel ezelőtt kibontakozott ún. Bibó-renezsánsz kialakulását természetesen az általa megfogalmazott gondolatok aktualitása is jelentős mértékben elősegítette. A magánalkuk hosszú távú kilátástalanságát lassan felismerő hazai szellemi elit éppen a hetvenes évek második felében érkezett el ahhoz a felismeréshez, hogy a hazugságokon alapuló belső társadalmi-politikai viszonyok tovább nem tarthatóak. A felismerést követő reakciót minden bizonnyal meggyorsította az ország általános állapotának – szellemi, gazdasági, morális vonatkozásban egyaránt megnyilvánuló – romlása.

Bibó István munkásságának vitathatatlan értékei mellett nyilvánvalóan ez is fontos szerepet játszott az emlékkönyv ötletének megfogalmazódásában és kivitelezésében.

Az Emlékkönyv fordulópontot jelentett az ellenzéki kezdeményezések történetében is. Elsősorban azért, mert ez volt az első ilyen széles összefogáson alapuló fellépés és ezáltal megtörte a marginális helyzetű rendszerkritikusok elzártságát. A különböző habitusú, politikai és szellemi beállítottságú és elkötelezettségű emberek együttes szereplése egyben egy kivételes és mint utóbb kiderült, rövid időtartamú cselekvési egységet teremtett meg. Bibó István szellemisége jelentette azt a közös nevezőt, ami elősegítette a magyar szellemi élet különböző csoportjai között a párbeszéd kialakítását. Egy pillanatig mintha mindenki a Bibó-féle demokratikus gondolkodást tekintette volna a leghatásosabb eszmei forrásnak rendszerkritikája meg-

erősítéséhez, illetve kibontásához. Az összetartozás tudata, a kritika közös kiindulópontja erősebbnek bizonyult az egyéni és csoportvonzalmaknál. Volt egy másik, személyesebb aspektusa is ennek a közös fellépésnek. Ahogyan *Réz Pál*, a Századvég Kiadó és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában megjelentetett könyv bevezetőjében megfogalmazta: „A mind vastkosabb kötet lapjain akarva-akaratlan kialakult egy új szellemi tömörülés, vagy szerényebben szólva különböző világnézeti, származási, múltú emberek találkoztak egy olyan férfi körül, aki, mert szuverén volt, egyiküktől sem volt idegen.”

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy akár az Emlékkönyvben, akár azon kívül nem voltak jelentős különbségek a Bibó-életmű értelmezésében, a közös cselekvés, a közös fellépés gesztusa azonban ezen a téren is áthidalta a nézetkülönbségeket.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Bibó-émlékkönyv megszervezése és kiadása az 1956 utáni magyar történelem kivételes pillanata és egyben egyik legfontosabb eseménye volt. Kivételes, mert a különböző hazai értelmiségi csoportok számára lehetőséget teremtett az 1956 utáni évtizedek eseményeinek újragondolására, a politikai cselekvés lehetőségeinek keresésére, és felvillantotta a hazai szellemi életet évtizedek óta megosztó népi-urbánus ellentétben való felülemelkedés lehetőségét.

Történelmi, mert egy korszak lezárását és kezdetét jelentette egyidejűleg. Lezárta a „langyos konszolidáció” közel két évtizedes időszakát, és egy olyan közel fél évtizedes – a monori találkozóban kicsúcsosodó s a lakiteleki találkozóval véget érő – korszak kezdetét jelentette, amikor – nagyrészt Donáth Ferenc egyensúlyt teremtő tevékenységének köszönhetően – reálisnak tűnt a tartós értelmiségi-ellenzéki együttműködés.

Mai szemmel nézve nyilvánvalónak látszik, hogy egy tartósabb egyetértés esetén a nyolcvanas évek végi rendszerváltó átalakulás menete is részben másként alakult volna.

Az Emlékkönyv létrejötte jelezte az MSZMP vezetése számára, hogy elveszítette a folyamatok teljes körű felügyeletének és irányításának a lehetőségét, s egyben a kádárizmus válságának a tünete is volt. Az ijedelem és a válságreakció szülte meg a híres-hírhedt Knopp–Kornidesz-jelentést, a könyv aktuálpolitikai szempontú és „kissé” egyoldalú elemzését.

A szerzők egy része éppen a kádárizmus válságtüneteit veszi sorba, s több-kevesebb következetességgel és határozottsággal elutasítja a „legvidámabb barakk” túlértékelt előnyeit.

A közös fellépés egyben egy értelmiségi önvizsgálat kezdetét, az értelmiségi szerep részleges újraértelmezését is jelentette. Az önvizsgálat elsősorban az ötvenhatot feladni és lezárni akaró hatvanas évek eleji kiegyezés átértékelésére irányult, a konszolidáció valóságával való szembenézést, s az „engedélyezett bátorság” szabadságot hazudó gyakorlatával történő leszámolást eredményezte. Talán ez volt az a pillanat, amikor a magyar értelmiség rangos képviselői végérvényesen ráébredtek az eddig járt utak járhatatlanná válására. Hiszen a magyar társadalom nagy része a forradalmat követő évtizedekben általában el akarta felejteni azt, hogy a fennálló politikai viszonyokhoz való alkalmazkodáson túl létezik más gondolkodás- és viselkedésforma.

„Az egyedül lehetséges iszonyat” (Eörsi István) győzelemként történő öncsaló megélése a társadalmi közgondolkodást romboló hatásain túl igen sokáig sikeresen odázta el a politikai ellenpólus kialakításának természetes igényét. Ötvenhat után közel másfél évtizednek kellett elteltnie ahhoz, hogy – a prágai tavasz kapcsán – politikai ellenvélemények nyilvános megfogalmazására sor kerüljön s újabb hosszú évek szükségeltettek ahhoz, hogy a kulturális szférába szorult ellenzékiesség – az erősen behatárolt lehetőségek között – egyértelműen politikai jelleget öltjön. Ennek a hosszú útnak a Budapesti Iskola létrejötte és kiátkozása, a Darabér-per, Halász Péter színházi kísérletei, Kemény István szociológiai magániskolája, Konrád–Szelényi értelmiségi könyve és az ellenük indított hajsza, a Hajas Tibor, Erdély Miklós, Galántai György nevével fémjellezhető avantgárd irodalmi-művészeti törekvések, a Napló, a

Fiatal Írók József Attila Körének létrehozása, a nemzeti kérdéstről rendezett 1979-es lakitelki ankét, a Mozgó Világ-ügy, a szolidaritási aláírásgyűjtések és a szamizdat sajtó megteremtése egyformán fontos állomásai voltak. Persze mindez meglehetősen ösztönös és esetleges folyamat volt, amelynek sikeréhez mindenekelőtt a félelmet kellett legyőzni. Azt a félelmet, ami 1956 után a magyar társadalom tudati állapotának egyik meghatározó tényezőjévé vált.

*

Az elmúlt másfél évszázad politikai gondolkodására visszatekintve önkéntelenül adódik a kérdés: miért éppen Bibó István és életműve vált ennyire erőteljesen aktuálissá?

Talán éppen azért, mert egy olyan magyar politikai filozófiai hagyományt testesített meg, aminek középpontjában a magyar társadalom felemás polgárosodásának kiteljesítése állott. Egyszemélyben képviselte a társadalmi felszabadulás igényét és a szabadságjogok intézményszerű teljességének követelményét. S ezáltal egy olyan széles körben vállalható és korszerű alternatívát kínált, ami reális kiutat jelent(het)ett a „létező szocializmus” zsákutcájával szemben. Hiszen a szorongató nyilvánossághiány szabadsághiányos helyzetében a demokratikus módon kialakított és szabályozott nyilvánosság eszméjét mutatta fel. Az egypárti totalitarizmus valóságával szemben az organikusán működő, a társadalom tagoltságát megjelenítő plurális demokrácia módszerét kínálta, az egyre nyilvánvalóbbá váló társadalmi működési zavarok orvoslásául. A központilag vezérelt tanácsi végrehajtó hatalom helyett, a Hatalom, a Hivatal és az Élet harmonikus együttműködésére alapozott önkormányzatok kialakítása mellett szállt síkra. S a sor még hosszasan folytatható.

Mindemellett Bibó – akkori szerepvállalásánál fogva – személyesen testesítette meg az 1956 utáni évtizedek politikájának tagadását és az ötvenhatos hagyományt, aminek újraélesztése az Emlékkönyv megszervezésével egyidőben – részben annak hatására – ment végbe.

A kialakulófélben lévő politikai ellenpólus általános rendszerkritikáján túlmutató ideológiáját tulajdonképpen ezekre a forrásokra támaszkodva fogalmazta meg. Ami – változó megközelítésben – a határon túli kisebbségek védelmezésének, illetve a mellettük történő kiállásnak a szorgalmazása révén a nemzeti gondolkörrel egészült ki.

Az ellenzéki szerveződésekben belüli irányzatok (liberális szocialisták, demokraták, népi-nemzeti radikálisok, reformkommunisták) között a helyzetértékelés és értelmezés hangsúlyaiban, a javasolt terápia egyes elemeiben és a megoldás módszereiben, a választott cselekvésmódok eltérései alapján tehetünk különbséget. A magyar társadalom civil tudatának ébresztésében és lassú helyreállításában a mutatkozó eszmei eltérések ellenére minden olyan ellenzéki törekvésnek, tömörülésnek egyformán fontos szerepe volt, amelyik az egypárti uralommal szemben a demokratikus kibontakozás lehetőségének megvalósítására, illetve tudatosítására törekedett. Ez a folyamat azonban meglehetősen nehézkes volt és a társadalomnak csak viszonylag kis részét érte el. Ám annak ellenére, hogy az ellenzéki mozgalmak Magyarországon korántsem voltak tömegesek, olyan magatartásminták elterjedését segítették elő, amelyek nélkül feltehetően békétlenebb körülmények között ment volna végbe a nyolcvanas évek végi rendszerváltás.

Persze akkortájt a nyolcvanas évek elején-közepén még korántsem tűnt egyértelműnek – főként nem a külső körökön elhelyezkedő szimpatizáns értelmiségiek számára –, hogy az apró különbségek a meglévő és újra kialakuló törésvonalakat rejtik. Ennél sokkal fontosabb volt, hogy a különböző kezdeményezések az 1956 utáni magyar életből hiányzó szabadság, demokrácia és a közösség újjáteremtése felé tett első tétova lépések voltak. Bibó István gondolatai ehhez nyújtottak fogódzót, felébrésztve az alternatívákban való gondolkodás és a másság iránti igényt.

Az Emlékkönyv igen sokféleképpen idézi meg Bibó alakját, szellemiségét és gondolatait. A hivatali munkatársról, a politikai gondolkodóról, a rabtársról, Illyés Gyula megfogalmazásában „a hűség, a tudás, az önzetlen szolgálat szívós elkötelezettjéről” éppen úgy olvashatunk, mint gondolkodásának kulcsszavairól, demokráciafelfogásáról, nézeteinek továbbgondolásáról és alkalmazhatóságáról.

A kor értelmezéséhez fontos adalék lehet az, hogy a kötet szerzői mit tartottak fontosnak kiemelni az életműből. Nem számoltam utána, de bizonyos vagyok benne, hogy a félelemmentes, demokratikus gondolkodásmódra történő utalás, hivatkozás található meg a legtöbb alkalommal. A hetvenhat szerző döntő többsége foglalkozik valamilyen formában ezzel a kérdéskörrel. Ez volt a demokrata gondolkodásmód újrafogalmazási kísérletének egyik alappillére. Ebből indultak ki a – várt és szorgalmazott – társadalomátalakítást körvonalazó gondolatok, amelyeknek középpontjában az autonómiák kiszélesítésének igénye, a társadalmi önszerveződés lehetőségeinek megteremtése állt. Ekkor még azok a szerzők is a társadalom aktív részvételével lebonyolított radikális reformok kereteiről és realitásairól gondolkodtak, akik közül mára néhányan azt is szívesen elfelejtenék, hogy volt egyszer egy Bibó-émlékkönyv. Ami persze önmagában nem csinált történelmet, de fontos állomása volt egy történelmi folyamatnak.

Az „ölünkbe hullott” szabadság furcsa játékot űz velünk. Azok a gondolatok, amelyekről egy évtizeddel ezelőtt úgy véltük, hogy ha egyszer „kitör” a demokrácia Magyarországon, csakis ezek lehetnek annak építőkövei, napjainkra politikai beszédek idézetlelőhelyeivé váltak. Bibóval foglalkozni manapság megint nem igazán „korszerű”. Sőt némelyek számára a legnagyobb illetlenség egyes demokratikus normák betartásának esetleges számonkérése. A rövidlátó pragmatizmus uralkodásának hétköznapjaiban a Bibó-féle „szolid utópiáknak” nem nagyon jut hely. Az életmű viszont önértékei okán, vitatható elgondolásaival egyetemben – ahogy eddig – nyilvánvalóan ezután is kiállja az idők próbáját.

*

Ahogy az írással haladtam, fokozatosan egyre erősebbé vált bennem az az érzés, hogy erről a könyvről nem lehet és talán nem is kell szabályos ismertetést írni. Gondolkodni, beszélni kell róla. Talán ez a legméltóbb úgy e vállalkozás, mint Bibó István szelleméhez.

(Századvég és Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991)